

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 159.953:930.2
ОНР

СРЂА ПАВЛОВИЋ
Универзитет Алберте
Едмонтон, АБ. Канада

ДИСЦИПЛИНОВАЊЕ СЈЕЋАЊА: Одсуства у Историјској Нарацији

Сажетак: Овај рад се бави анализом проблематичног односа између концепата колективног и индивидуалног сјећања, с једне стране, и стручне дисциплине историје која се изучава на универзитетима, с друге. Ослањајући се на теоријске постулате и методолошке алатке историје, социологије, антропологије, и културних студија, као и поддисциплине каква је мнemoисторија, аутор дефинише процес конструкције колективног сјећања и анализира категорије присуства и одсуства у оквиру званичне историјске наратије. Аутор надаље проблематизује концепте „истине” и „сјећања,” и сматра их веома нестабилним и дестабилизирајућим. Полазна основа аутора је схватање да се прошлост увијек исказује у оквирима наратије и да се, стога, ради о репрезентацији и конструкцији. Из тих разлога наше схватање прошлости има стратешке, политичке, и етичке консеквенце у садашњости.

Језик јасно показује да сјећање није инструмент за истраживање прошлости, већ простор који та прошлост насељава. То је медијум прошлих искустава, као што је тло медијум у којем почивају мртви градови.¹

Рад који слиједи представља покушај да се дешифрује унутрашња динамика односа између сјећања (памћења) и дисциплине историје коју изучавамо на катедрама универзитета, и коју нудимо генерацијама кроз систем образовања. Ово је, истовремено, покушај да се скицирају модели конструкције друштвеног памћења и заборавља.

Чини се да је у контексту анализе конструкције, деконструкције и реконструкције колективног и друштвеног памћења и заборавља готово немогуће избјећи причу о сјећању. Током посљедњих деценија двадесетог вијека, овај концепт се јасно дефинисао као глобална културна опсесија, и нема индиција да ће се тај тренд ускоро мијењати. (Andreas Huyssen, 2000: 26) Питање историјског сјећања је играло централну улогу у развоју политике идентитета, а имало је значајан утицај и на започињање и разбукутавање етничких сукоба и грађанских ратова широм свијета. У академским круговима је изучавање сјећања (памћења) закупило многе дисциплине, а поготово историју, социологију, антропологију, и културне студије.

На веома општем нивоу, сјећање (памћење) је термин који се користи да би се описао процес или способност да се догађање или утисак из прошлости сачувају и/или испричају након одређеног времена. Колективно сјећање – или један од многих синонима као што су друштвено, или културно сјећање – се односи на релативно униформно схватање прошлости од стране чланова одређене групе. Ово сјећање одређује природу наратије коју та група казује о себи и својим члановима. Таква прича, између осталог, има за циљ да повеже прошлост, садашњост и будућност у једну поједностављену наратију. Ово повезивање чини прошлост – или врло селективну слику о прошлости –живом и присутном у садашњости. То, наравно, не мора да буде тачна верзија прошлих дешавања, а често се и не може верификовати. У неким случајевима то може да води ка потпуном ниподаштавању основног постулата на којем почива линеарна перцепција времена: прогреса. У зависности од референтности и употребне вриједности специфичне верзије прошлости, ово колабирање временског фактора који раздваја прошлост, садашњост, и будућност може да води ономе што је Валтер Бењамин називао апсолутним временом. Једино у апсолутном времену је могуће да сјећање на догађај

¹ Walter Benjamin, *One way Street and Othert Stories*, превели на енглески Edmund Jephcott i Kingsley Shorter, (London: NLB, 1970), str. 314. Уколико није другачије назначено, сви преводи с енглеског језика су моји.

из давне прошлости има директан утицај не само на идентитет групе која се тог догађаја сјећа, него и на многе одлуке које чланови групе свакодневно доносе. Ависхаи Маргалит је у праву када сјећање дефинише као „знање из прошлости, које није обавезно и знање о прошлости.” (Avishai, Margalit, 2003: 14)

Питање је шта, у суштини, подразумејева напор усмјерен ка деконструкцији и реконструкцији сјећања, односно, оспоравању прошлости, или одређених дешавања из прошлих дана. Ово питање открива одређена историјска и политичка предубеђења о односу између садашњости и прошлости. Истовремено, дискурс о сјећању, односно, памћењу, је постао централна тачка у анализи поменутог односа. Платформа идеје о оспоравању прошлости је, у буквалном смислу, очигледна и јасна: ради се о неслагању (надметању?) око тога шта је истина о прошлим дешавањима. Ако се, као што је то често случај, оспорава слијед догађаја, онда нови одговори од стране група које су раније биле маргинализоване (изолиране?) могу да доведу у питање доминантне или привилеговане наративе. Ти нови одговори не морају обавезно бити производ нових извора, већ могу да представљају манифестацију нове и другачије, односно, алтернативне, интерпретације прошлости. Оспоравати прошлост такође значи постављати питања о садашњости и о томе како прошлост утиче на динамику и суштину наше свакодневице. Све напријед поменуто представља веома специфичан начин размишљања о историји.² Наше схватање прошлости има стратешке, политичке, и етичке консеквенце у садашњости. Идеје о реституцији, репарацији, или неком другом облику формалне компензације, које у себи садрже елементе постизања финансијског и политичког споразума којим се рјешавају случајеви учињене неправде, као и спремност да се саслушају и прихвате као легитимне приче које су до тада биле скривене, се базирају на осјећању да је садашњост обавезна да у обзир узме прошла дешавања како би се од тих дешавања искорачило напријед. Основна функција напора ка остваривању права на репарацију из времена комунистичке власти у средњој и источној Европи

² О теми разнородних перцепција историје види Stephan Feuchtwang, „Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations,” u S. Radstone i K. Hodgkin (urednici), *Regimes of Memory*, (London: Routledge, 2003).

(конфискованог власништва; одштете, итд.) била је да се створи и дефинише специфичан оквир за сјећање и да се тиме потврди идентитет групе. (Christopher Kurtz, 2004: 283)

Етика сјећања има неколико токова. Постоји значајна веза између политичке легитимности и сјећања. Политичке одлуке се, на крају крајева, легитимишу на домаћем терену, али и за конзументе у иностранству, тако што се у помоћ позивају колективно или национално сјећање. (Jan-Werner Muller, 2002: 26; Joshua Foa Dienstag, 1996: 51-65) Специфична виђења прошлости су такође од централног значаја за делегитимизацију бивших система владавине и режима на власти.³ Ово се постиже тако што се предано ради на откривању и јавном показивању погрешака које су ти системи и режими учинили. Врло често се ради о откривању злочина, откопавању колективних гробница, и публикавању сличне фактографије насиља из прошлости. Готово као по правилу се бивши системи владавине и режими бришу из уџбеника историје, или се њихова улога драстично редуцира. Истовремено, поменута специфична виђења прошлости су нужна за легитимисање алтернативе ономе што се деконструише и смјењује. Нови политички модели и дискурси, као и нови системи владавине и нови режими, се легитимишу самим чином делегитимације својих претходника, односно, чињеницом да су дошли у позицију из које то могу учинити. Надаље, етика сјећања може да се односи на етички импулс за комеморацијом жртава – углавном оних који су убијени у рату. Ово се обично ради како би се манифестовала жеља за помирењем, иако постоје ситуације у којима помирење није крајњи циљ. Комеморација може, по линији фројдовске подјеле на ‘жаљење’ и ‘меланхолију’, имати форму меланхолије у којој доминирају бол за изгубљеним и љутња. Меланхолија чини друштвену психолошку основу на којој се дефинише жеља за осветом као формом постизања правде, и може иницирати нове циклусе насиља, као и постепено назадовање и фрагментацију пређашњих модерних друштава. (Larry Ray, 2006; Sabrina P. Ramet, 1991; Misha Glenny, 1999)

³ Важно је напоменути да термин ‘режим,’ који се користи у овом раду, означава само и искључиво структуру која се налази на власти (владу) у одређеном историјском тренутку. У склопу овог рада употреба термина ‘режим’ собом не носи негативне конотације политичког радикализма, нити служи да би се имплицитно делегитимизовала било која структура на власти.

Овдје је потребно рећи нешто више о комбинацији ‘жаљења’ и ‘меланхолије’ који карактеришу комеморацију код Јужних Словена. Комеморација је на нашем простору често, ако не као по правилу, била анкерисана у националним, односно, националистичким дискурсима. Тако је дискурс ‘жртве несретних историјских околности’ био присутан на просторима некадашње СФЈ и снажно се манифестовао на много нивоа и на различите начине код свих народа који су били дио те федерације. (Matjaz Klemenčič, 2006; Ivo Goldstein, 2003; Бранко Паунов, 2000) Нарација о Косову као колијевци српске цивилизације и најскупљој српској ријечи, као и нарација о Косову као светој албанској земљи која је њихова пра-постојбина представљају интересантне примјере кроз које се може анализирати ова проблематика. (Милица Грковић, 1993; Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert, 1991; Thomas A. Emmert, 1990; Иван Чоловић, 1994) Овај дискурс је неодвојиво везан за митове о историјском континуитету присуства на одређеној територији.⁴ Од митологије о хрватској хиљадугодишњој европској култури, преко оне о богумилској Босни, па до митологије о Србима као најстаријем народу, националне историјске нарације су образовале генерације на митским представама.⁵ Ко-

⁴ Као одличне примјере текстова који чине дио националистичке митологије на тему античког поријекла српског народа види Olga Luković-Pjanović, *Serbs: the Most Ancient People*, (Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988.). Превод под насловом *Срби...народ најстарији*, (Београд: Досије,1990). Поновљена издања 1993, 1994 и 2003, као и Драшко Шћекић, *Сораби: Историјски*, (Београд и Подгорица: Сфаирос/Тимор, 1994). О националистичкој апропријацији Муслимана Босне и Херцеговине, види Чедомил Митриновић, *Наши Муслимани*, (Београд 1926), као и Stjepan Radić, *Živo Hrvatsko Pravo na Bosni i Hercegovinu*, (Zagreb, 1908). О митологизацији поријекла Бошњака види Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, (Sarajevo 1997), као и Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, (Sarajevo 1995).

⁵ Антрополог Марко Живковић је написао занимљиву анализу ове проблематике у својој књизи под насловом *Serbian Dreambook: National Imaginary and the End of Yugoslavia*, која ће се појавити у штампи 2011 године у издању Northwestern University Press. Захвалан сам професору Живковићу за дозволу да консултујем његов рукопис током припрема овог рада. Критичка евалуација аргумената које су презентирали Луковић-Пјановић и Шћекић као и шира анализа митологизације историјске нарације се може наћи у Радивој Радић, „Велесова Књига: Узбуљива Прича о Једном Фалсификату,” *Култура Полиса*, бр. 67, Нови Сад, 2007, стр. Такође види, Радивој Радић, *Срби пре Адама и После Ђеза: Историја Једне Злоупотребе – Слово Против „Новоромантичара,”* (Београд: Стубови Културе, 2005).

начно, етика сјећања може да се односи и на вјеровање појединаца и група у обавезу да не забораве неправде које су њима учињене у прошлости. Као што је Дарко Гавриловић исправно примијетио, „Изношење митских представа у школским уџбеницима у ствари никада и није престало.” (Дарко Гавриловић, 2009: 7; Љубодраг Димић; Наталија Јовановић; Дарко Гавриловић, 2008)

Напор ка оспоравању прошлости се, врло често, не фокусира на различите интерпретације онога што се догодило, него се бави питањем ко у садашњости (или шта, у институционалном смислу) има право да говори у име прошлости и интерпретира прошлост. Жеља да се откључа значење у садашњем тренутку води, дакле, ка конфликту око репрезентације, односно, права на репрезентацију: гдје се треба поставити неки споменик или обиљежје; које артефакте треба уврстити у музејске збирке, чији ставови треба да буду презентирани у телевизијским интервјуима. У овим оквирима, надметање се одвија око тога како ће се истина представити, а не око тога шта се, у ствари, догодило у прошлости. У свим дебатама о односу између сјећања и историје постоји једна тема која је константно присутна: иако се ради о различитим концептима, историја и сјећање су готово искључиво и увијек фокусирани на садашњост и њихова сврха јесте, између осталог, и дефинисање, промоција, и одржавање специфичних значењских, когнитивних, и друштвених оквира. Стога су честа подсјећања да је сјећање живо, активно и свеприсутно, па се на њему треба базирати наш напор да се сазна „шта се заиста догодило.”

Ово свеопште окретање сјећању као сигурној алатки за дешифровање прошлих дешавања је, ипак, проблематично. Ваља се подсетити да су термини „сјећање” (памћење) и „истина” истовремено веома нестабилни и дестабилизирајући. Ако привилегујемо сјећање као тачку из које се креће у процес налажења истине (којом се, потом, може или жели оспорити валидност званичних верзија прошлости) то морамо да урадимо на премиси да постоје директна веза и однос између искуства и начина на који је то искуство запамћено. У овом моделу, особа која памти је способна да зна и каже истину о догађају зато што је он/она била тамо у вријеме када се догађај одвијао. Искуство је гаранција сигурности за-

памћеног. Ипак, за историју, као и за друге дисциплине које су прошле револуционарне метаморфозе у протеклих неколико деценија, овај модел није задовољавајући. Мјера у којој се можемо ослонити на сјећање/памћење и искуство као тачне описе прошлости се све чешће и све снажније доводи у питање. Осим тога, и стабилност самог концепта историјске истине се често доводи у питање. Прошлост је исказана у оквирима нарације, па се стога увијек ради о репрезентацији и конструкцији. (Hayden White, 1978; Keith Jenkins, 1991) Однос између сјећања (памћења) и историје је комплексан, и представља засебну тему којом се овај рад неће бавити. Ипак, вриједно је поменути постојање супротстављених ставова о овом питању. Тако Jacques LeGoff критикује преувеличавање значаја сјећање и каже да, на жалост, „савремени наивни трендови наизглед потпуно поистовјеђују историју и сјећање тврдећи да је сјећање, на одређени начин, сирови материјал за историјуи живи извор са којег историчари црпе сазнања.” Pierre Nora такође инсистира на јасној демаркацији између сјећања и историје. (Jacques LeGoff, 1992; Pierre Nora, 1989) С друге стране, Raphael Samuel сматра да је граница која се повлачи између сјећања и историје потпуно вјештачка, и подсјећа на сличности између ова два концепта тврдећи да „историја укључује серију брисања, додатака и колажа/композиција који су веома слични ономе што Фројд назива сјећања на платну.” (Raphael Samuel, 1994) У својој књизи Историја у Пракси, Лудмила Јорданова каже да је „на индивидуалном нивоу, за историчаре и за оне који су предмет њиховог изучавања, вријеме уоквирено сјећањем... на крају крајева, практиковање историје јесте високо специјализована форма комеморације.” (Ludmila Jordanova, 2000)

Имајући у виду ширину и обим онога што се назива друштвени живот и чињеницу да, из практичних разлога, релативно ограничен простор може бити додијељен сјећању на ствари из прошлости, поставља се логично питање у којој мјери је корисно говорити о „заборављању”? Иако звучи као теоријска поставка, ово питање има наглашен практични значај на простору некадашње Југославије. У оквирима колапса комунистичке идеологије и нестајања СФР Југославије као државног оквира, примјетан је био ревизионистички напор у свим државама насталим распадом СФР Југославије када су у питању биле националне, односно, та-

козване велике историјске нарације. У односу на ранију идеолошки дефинисану платформу о сличностима и заједништву, релативно брзо и оштро се направио отклон у књигама и уџбеницима историје ка платформи о разликама и хегемонистичким тенденцијама сусједа. Овај ревизионизам се, такође, огледа и у конструкцији за школске уџбенике нових историјских нарација о ратовима који су пратили распад СФР Југославије. У зависности у којој од држава наследица живе и похађају школу, младе генерације уче о недавној прошлости или кроз призму борбе за очување Југославије и отпора голоруког народа, или кроз визуру домовинског рата, маргиналне улоге у ратним операцијама на нашем простору, или, пак, кроз патриотски надахнуту нарацију о угроженим људским правима која су, на крају, морала научити да пуцају како би извојевала сопствену слободу. Поставља се питање у којој је мјери селективно (инструментализовано?) заборављање последица радикалних друштвених, економских, политичких, војних, и демографских промјена током посљедњих двадесетак година и на који начин се дисциплина историје може одупријети (ако је то уопште могуће?) притисцима да се конструишу нове нарације који долазе из средина изван академије?

Ослањајући се на закључке до којих су дошли они који се баве проблематиком сјећања, може се рећи да је друштвени заборав, изнад свега и прије свега, одсуство одређених сегмената онога што заједница види и доживљава као „реалност прошлости”. Ови сегменти су виђени као интегрални дио те реалности, па је зато за многе њихово очување од изузетне важности. Напори да се осигура сјећање су често представљени као напори да се спријечи заборављање. Интересантно је запазити да је то, у ствари, превентивни напор, пошто се базира на очекивању (претпоставци?) да под одређеним условима, може доћи до заборављања важних сегмената који чине колективно искуство онога што се зове реалност прошлости. Идеја о друштвеном заборављању као нечему што се примијети и против чега се бори, наравно, опстаје захваљујући подјели између оних који прихватају одсуство одређених сегмената као неминовност, и оних који се томе противе. Иако свјесни чињенице да је памћење социјална конструкција, сматрамо да се политички индуцираном колективном забораву треба опирати.

Препознати да нешто недостаје у колективном сјећању истовремено значи позиционирати се (физички и ментално) изван тога сјећања. Они који успију да се овако позиционирају имају, као по правилу, лакши задатак – идентификовање сегмената који недостају. Након што се ти и такви сегменти идентификују, на онима који живе и раде у конкретној заједници лежи одговорност конструисања прихватљивих алтернатива за некада легитимне интерпретације прошлости, којих више нема. На примјер, за међународну заједницу је важно да пажљиво процјењује начин на који се државе настале распадом бивше СФРЈ односе према ратним дешавањима и почињеним злочинима. Међутим, много је важније шта се дешава унутар тих држава и на који начин оне дјелују по питању историзације прошлости. И поред свих напора међународне заједнице и притисака који долазе извана, реформе образовних система ових држава и активности њихових културних институција инициране изнутра носе коначну одговорност за нову структуру колективног сјећања. На примјер, чињеница да су дешавања на Тјенанмен тргу одлично документована у западној Европи и Сједињеним Америчким Државама није никаква гаранција да становници Кине нијесу подлегли још једној амнезији дизајнираној од стране њихове државне бирократије. Домаћи радикалнији примјер би био случај Сребренице и чињеница да и поред релативно обимне и доступне документације о томе шта се тамо догодило, постоје они који још увијек нијесу увјерени да је тамо заиста почињен злочин који, осим индивидуалне димензије, има и своју политичку, идеолошку, као и културну страну. По ријечима Соње Бисерко и Едине Бећиревић „порицање се најинтензивније рефлектира у политичком дискурсу, медијима, правним процесима и образовном систему.” (Sonja Biserko i Edina Bećirević, 2009) Ово порицање има различите форме и нивое. Ријетки су примјери децидног порицања злочина у Сребреници, на начин како то практикују Срђа Трифковић, Смиља Аврамов, Коста Чавошки, Емил Влајки, Миливоје Иванишевић, или Дарко Трифуновић, на примјер.⁶ Овај злочин се, де фацто, негира и тако што се у питање до-

⁶ Srdja Trifković, *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World*, (Regina: Regina Orthodox Press, 2002). Emil Vlajki, „Marš Smrti,” *Novi Reporter*, br. 192, decembar, 2006. Миливоје Иванишевић, *Сребреница, Јул 1995 - У Трагању за*

воде мотиви, намјера, технологија злочина, командна одговорност и војна припадност починилаца, као и то да ли су убијени били цивили, или припадници неке од војних јединица армије БиХ. (Alex Dragnich, 2002: 23–29) Надаље, овај злочин се имплицитно негира и тако што се покушава с појединачног прећи на опште, и тиме одређивање према специфичном догађају као што је злочин у Сребреници преточити у генерализацију, односно, причу о потреби да се осуде сви злочини из ратова 1990-тих година.⁷

Када су у питању дешавања током 1990-тих, Црногорска ситуација је посебно интересантна с позиције професионалног историчара. Црна Гора може бити захвалан субјект истраживања и анализе савремене конструкције историјске наратије о ближој и даљој прошлости, и тога како се директно и индиректно креирају историјска одсуства и присуства. Надаље, када је у питању рат у бившој Југославији, Црна Гора представља значајан изазов по питању историјских извора и доступности тих извора. Званични дискурс о тангентуалној умијешаности Црне Горе у ратна дешавања раних 1990-тих још увијек доминира друштвеним простором. Овакав дискурс се, између осталог, ослања на прокламовани недостатак примарних извора, односно, докумената и аудио-

Истином, (Београд: Хришћанска Мисао, 2007). Занимљиво је напоменути да се текстови Миливоја Иванишевића у којима овај аутор негира злочин у Сребреници често објављују на Интернет страници српског огранка неофашистичке организације StormFront. Darko Trifunović, *Report about Case Srebrenica*, (Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002).

⁷ „Наравно да сам сагласан с тим да треба осудити злочине из ратова деведесетих, али постављам питање председнику због чега то није учињено 2005. године, и питам се да ли је Тадић свестан да постављање питања колективне одговорности Србије и Републике Српске нема за циљ правду према жртвама, већ је напротив, углавном, део накнадних ратних напора Републике Хрватске, и Муслимана и Хрвата из БиХ.” Коментара историчара Чедомира Антића пренесен у тексту Александра Ђирића, „Случај Сребреница: Злочинац без Казне,” *Време*, Бр. 996, Београд, 4. фебруар, 2010. У истом броју недељника *Време*, у тексту Филипа Шварма, „Човјек који је Убио Сребреницу: Ратко Младић,” су наведене изјаве Министра Унутрашњих Послова Србије, Ивице Дачића, и Предсједнице Скупштине Србије, Славице Ђукић-Дејановић, које се скоро у потпуности подударују са коментаром Чедомира Антића.

визуелног материјала који би јасно показали ниво и природу учешћа Црне Горе у распаду СФРЈ. Овај недостатак извора се презентира као снажан доказ о маргиналном учешћу црногорске елите у процесу нестајања Југославије. Тачно је да се записници скупштинских засиједања током 1991 и 1992 године морају третирати као секундарни извори, пошто су доступни једино кроз колекцију одабраних текстова професионалног новинара. Просто речено, ауторска селекција материјала за ту књигу одузима поменим записницима атрибуте примарних извора. Тачно је да се не зна шта се десило са видео и аудио архивом ТВЦГ о дешавањима из раних 1990-тих.⁸ Ипак, не треба заборавити да су 2003 године уништени примјерци дневног листа Побједа који су се чували у градској библиотеци Радосав Љумовић у Подгорици, и у којима су штампани текстови црногорских политичких лидера који су били дио тада снажне националистичке кампање у прилог рату. Не треба се заборавити озбиљне индиције да је бивши Генерални Секретар Скупштине Републике Црне Горе издао упутство својим службеницима да из подрума скупштине измјесте архиву која се односила на ратни период. Још увијек се не зна каква је судбина задесила те документе. У међувремену, они који се баве овом проблематиком се ослањају на приватне архиве у Црној Гори и у иностранству како би склопили слику дешавања из 1990-тих. Овакви примјери недоступности примарних извора могу да изазову сумњу у постојање концентрисаног напора од стране владајуће елите да се елиминишу историјски извори, и тиме се професионални историчари оставе без могућности да аргументовано анализирају прошла дешавања. Ипак, надамо се да ће документа о улози Црне Горе у распаду СФРЈ бити ускоро стављена на располагање професионалним историчарима. Овакве ситуације се, такође, могу интерпретирати и као примјери креирања колективног сјећања (заборава?) кроз селективну конструкцију колективног памћења и инструментализованог искуства реалности прошлости. Занимљиво је да се упоредо конструише алтернативна интерпре-

⁸ Документарни филм „Рат за Мир” аутора Коче Павловића (Подгорица: ИПГ ОБАЛА, 2004) као и књига Веселка Копривице, *Све је Било Мета*, (Подгорица: Монитор, 2004) представљају ријетка аутентична свједочанства о опсади Дубровника која су, у одређеном степену, доступна јавности у Црној Гори.

тација прошлости: идеализована представа медитеранске, мулти-етничке, толерантне, и мултикултурне Црне Горе која је, због сплета неповољних историјских околности, била жртва хегемонистичке политике великих сусједа. Истовремено се нуди нова визија будућности која се базира на брисању тешких сјећања локалног и регионалног карактера, и промоцији ширих оквира: евроатлански интеграциони процеси и чланство у НАТО-у. Ови медијски атрактивно упаковани оквири су представљени као свемоћни лијек за непријатна сјећања о прошлим данима и као магична пилула која намах отклања све главобоље из прошлости, а грађанство и политичку елиту ослобађа обавезе да се осврћу на оно што је било. Овим се, наравно, манифестује озбиљност проблема са којима се Црна Гора још увијек није суочила, али и неспремност (немоћ? неспособност?) елита да те проблеме ријеша на локалном и регионалном нивоу. Овдје се, такође, ради о много комплекснијем проблему него што је то политички мотивисано промовисање заборава као врлине. Ради се, наиме, о конструкцији сјећања и селекцији елемената који ће чинити нову црногорску историјску нарацију. Наведени примјери служе да укажу на очигледну ствар: борба против заборава се мора водити и на домаћем терену.

Иако овдје није ријеч о јужнословенском спецификуму, ваља се подсетити да овај процес има свој историјат, односно, да постоје домаћи примјери на основу којих се може (и треба?) мјерити ваљаност савремених структурирања колективног сјећања. Тако су напори на „обнови и изградњи” као и процес „грађења новог човјека” у социјалистичкој Југославији истовремено били напори ка конструкцији (редефинисању?) колективног сјећања кроз реформу система образовања, контролисану издавачку дјелатност, и многе активности на пољу културе и умјетности. Сличан процес се након Другог Свјетског Рата одвијао у државама као што су Њемачка, Совјетски Савез, Јапан, и САД. Источна Европа је у периоду после 1989 године била преплављена примјерима колективног заборава, реструктурирања колективног сјећања, а неријетко и сасвим нових конструкција сјећања. Исто се може рећи и за простор некадашње СФРЈ.

Бављење спречавањем колективног заборава се ослања на теоријски важан принцип: оно што није познато јавности и оно о

чему се јавно не говори, неминовно ће бити подвргнуто друштвеном забору. Насупрот правилима која регулишу индивидуално сјећање – гдје господари комплексна динамика неизражених сјећања – колективно памћење мора бити дио јавног домена. Осим искустава која формирају индивидуална сјећања, постоји потреба за документима, обиљежјима, споменицима, и подсјећањима. Другим ријечима, постоји потреба за стварањем (очувањем) широке информативне основе за сјећање. Ово значи да када говоримо о друштвеном забору потребно је да се више фокусирамо на друштвене, политичке и културне факторе, а мање на психолошке и психоаналитичке категорије.⁹ Одсуство у колективном сјећању може, наравно, бити мотивисано психолошким факторима, али последице таквог одсуства утичу на много шире оквири него што су индивидуална свијест и савјест. Њемачка може послужити као примјер. Веома је корисно када се публикују резултати истраживања психодинамике ћутања оних који су живјели у доба Нацизма. Ипак, резултати оваквих истраживања нуде само један од мноштва комадића знања који чине комплексну слику присуства и одсуства у данашњем колективном сјећању становника Њемачке.¹⁰ Ово би могло послужити као модел и метод очувања колективног сјећања на нашим просторима. Личне нарације бола и патње узроковане ратовима за територије у бившој СФРЈ су важан дио колективног сјећања и њих треба сачувати и публиковати. Истовремено, не смије се заборавити да су ове нарације само и једино дио много шире приче. Уколико се ова индивидуална сјећања не буду третирали као мали сегменти комплексне нарације која има своје вазне политичке и културне елементе, колективно искуство реалности прошлости (нова конструкција друштвеног сјећања) ће имати много празнина и биће препознатљиво по ономе што недостаје. Одсуства су, чини се, и до сада била најупечатљивији елемент колективног сјећања на нашем простору.

⁹ За опширан преглед стручних радова који се баве аналитичким перспективама, види: „La memoire et l’oubli,” у специјалном броју часописа *Communications*, br. 49 (Pariz: Seuil, 1989).

¹⁰ За детаљнију анализу ове проблематике види: Anson Rabinbach i Jack Zipes (уредници), *Germans & Jews since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*, (New York: Holmes & Meier Publishers, 1986).

Идеја да када говоримо о друштвеном заборављању ми, у ствари, говоримо о одсуствима која су запажена и очигледна, имплицира да колективни заборав као и колективно памћење имају своју историју. Оно што је у једном историјском тренутку изгледало као потпуно природан недостатак пажње посвећене специфичним детаљима из прошлости, у другом времену постаје веома значајна чињеница која је изостављена из корпуса колективног памћења. Као што је то случај са концептом памћења, и одсуство памћења је социјална конструкција коју уобличавају једнако снажни морални и идеолошки фактори.¹¹ Када се групе чије је искуство задуго било искључено из укупног друштвеног сјећања боре против „заборављања” тог искуства, оне, у ствари, редефинишу сопствено искуство од онога које није било вриједно да се запише и запамти, до онога које то јесте. У црногорској историографији, на примјер, није довољно обрађивана проблематика политичких лојалности у пограничним крајевима у времену редефинисања граница и националног буђења. Нарације о улогама које су у овим процесима у Црној Гори имале етничке и вјерске мањине, као и анализе супротстављених осјећања лојалности представљају тематске оквири, односно, ‘празнине’ које треба попунити. Овај напор, наравно, не представља само препознавање одсуства, изазов за структуре власти у одређеном друштву и деконструкцију многих културних стереотипа, већ се ради о јасном политичком чину.

Постоје бројни радови мултидисциплинарног карактера који нуде критичке процјене различитих модела и начина сјећања, односно, памћења. Већина ових радова почиње експлицитном изјавом да је циљ читавог напора да се изнова успостави присуство одређених сегмената прошлости који су били маргинализовани, или сасвим занемарени. Дајући могућност да се раније непознанице изнова снажно појаве на јавној сцени представља истовремено и препознавање одсуства и модел који коригује ранију грешку, па то одсуство успоставља као интегрални дио савременог друштвеног памћења. Овим се, наравно, не конструише компле-

¹¹ Види компаративну анализу ових питања у Judith Miller, *One, by One, by One: Facing the Holocaust*, (New York: Simon & Schuster, 1990).

тан идеални модел. Потребно је имати на уму да оно што ми у овом тренутку сматрамо да је вриједно памћења или спашавања од заборава је само и једино наша субјективна пројекција историјског сјећања. То није, и не може се узети као апсолутни стандард.

Тврдња да су „одсуства” у корпусу колективног сјећања јасан доказ потпуног друштвеног заборава је истовремено веома значајна и проблематична. Постоје ситуације када је таква тврдња аналитички контрапродуктивна, пошто наш фокус на „доказивање заборава” често може замаглити, односно, маргинализовати важан елемент: динамику искључивања, која је као по правилу, циљ оваквих истраживања. Можда би било функционалније и исправније користити термин празнина сјећања, јер се често не ради о потпуном заборава, него о модалитетима маргинализације специфичних сјећања до нивоа да се она не заборављају, али се о њима не говори јавно.

Оно што је овдје у питању није ситничарење око терминолошких одредница и јасноће. Ради се о препознавању различитих захтјева које анализа одсуства намеће.

Документовање одсуства у колективном сјећању се знатно разликује од утврђивања и анализе процеса и технологије елиминације одређених сјећања. Документовање је, наравно, важно за што боље разумијевање садашњости и будућности: недостатак основних ресурса за сјећање (памћење) одређених аспеката прошлости знатно умањује, ако не и сасвим онемогућава колективно памћење. У овом смислу, сазнати шта је изостављено из докумената и архива може дати веома важне резултате. Као добар примјер може послужити донекле проблематичан процес документовања ратних сукоба и њихових посљедица на простору некадашње СФРЈ крајем 1990-тих година.

Утврдити разлоге за одсуства и анализирати моделе елиминације су двије различите ствари. У неким случајевима, документација може бити сасвим јасна и децидна. Ово важи у случајевима политичких режима који одређени догађај (догађаје) или људе прогласе непостојећим, и потруде се да уклоне све трагове њиховог постојања и сјећања на њих. (Jonathan Mirsky, 1993: 57-64)

До сада смо користили термин одсуства у његовом основном значењу: да нешто недостаје. У релативно ограниченом броју случајева је сасвим оправдано користити овај термин у његовом основном значењу. Уџбеници историје и књиге које су се објављивале на историјске теме у Совјетском Савезу су биле „испуњене” одсуствима.¹² Такође је било примјетно одсуство тематике Холокоста у уџбеницима историје и историјским монографијама писаним и објављиваним на Западу.¹³ Но, чак и у овим случајевима, идеја да нешто недостаје функционише наспрам слиједеће позадине: нешто друго је веома присутно. Изузетно су ријетки случајеви потпуног вакума у архивским материјалима, па се оваква претпоставка потпуног и апсолутног одсуства не користи у процесу промишљања друштвеног заборава. Ваља, ипак, напоменути да нас историја учи томе да диктатуре и други опресивни режими имају веома велико поштовање према сјећању (памћењу). Ниво тог поштовања је у директном односу обрнутог реципроцитета с бројем и комплексношћу метода које ови режими користе како би уништили све оно што не одговара званичној нарави коју креирају. Што је већи напор да се униште извори и да се маргинализују алтернативне нарави, то је поштовање према сјећању присутније.

Уџбеници историје и књиге које се баве тематиком црногорске историје могу послужити као добра илустрација. Највећи број уџбеника и књига о историји Црне Горе писаних у последњих стоињак година јасно показују обоје: присуства и одсуства. До периода послје Другог Свјетског Рата скоро све књиге индивидуалних аутора и готово сви уџбеници историје за школе у Црној Гори су културне одлике, традицију и друштвене односе, као и идентитетску проблематику овог простора анализирале кроз дискурсе пред-модерне и племенске структуре, као и црногорско српства. Но, и тадашњи режим је показивао здраву дозу пошто-

¹² Интересантна и информативна анализа процеса „откривања” ових одсуства у совјетској историографији може се наћи у R.W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989).

¹³ У овом погледу су интересантне студије Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981), као и Gerd Korman, „Silence in the American Textbooks,” *Yad Vashem Studies VII* (1970), str. 183-203.

вања према сјећању и веома истанчан политички инстинкт када су у питању присуства и одсуства. Тако је 17. јула, 1861 године, Књаз Никола Петровић подигао споменик групи Васојевића и Цетињана који су, након наивно замишљеног војног ангажмана у Србији, били интернирани од стране тамошњих власти. Ово је био први споменик који је подигнут у Црној Гори, и они којима је био намијењен су названи јунацима. Једну деценију касније, Књаз је устврдио да је то „споменик издајству Србије,” да би 1896 године, уочи посјете Краља Александра Обреновића, Цетињу, црногорски владар наредио на се тај споменик сруши. (Šerbo Rastoder, 2000: 280)

Историографија и уџбеници у социјалистичкој Југославији су наглашавали присуство идеолошког елемента и нових конструкција које су наметане како би се наизглед ријешила комплексна питања идентитета и односа међу заједницама на простору Црне Горе. У оба случаја, историографија прије и након 1945 године је снажно, и с позиција власти, наглашавала веома специфична присуства. С друге стране, нарације жртви разних војски и великодржавних пројеката, као и читав корпус који се односи на суверенистичку идеју у Црној Гори чинили су оно што би се могло назвати веома очигледним одсуством. У зависности од периода у којем се практиковало, „заборављање” ове историјске нарације су биле рационализоване различитим конструкцијама везаним за црногорско српство: од тезе да је топоним прихваћен као етничко и национално име, па до тога да су црногорску нацију измислили комунисти. Изван оквира идентитетских тема, поједини догађаји који се нијесу увијек могли искористити за политичку промоцију су бивали или сасвим искључени из званичне историографије, или су свођени на фусноту у неком од радова. Познати Вранешки Случај из периода између два свјетска рата, као и бројне приче о такозваним ‘пасјим гробљима’ су добри примјери ове маргинализације. С друге стране, иако је црногорско искуство Информбироа било табу тема све до 1990 године и појављивања књиге Рифата Растодера и Бранислава Ковачевића, Црвена Мрља, тадашње веома снажно промовисано оживљавање овог значајног одсуства је, чини се, било идеолошки мотивисано. Политички индуциране алтернативне интерпретације историјске нарације у Црној Гори су тада захтијевале да се направи отклон од „старог”

режима и поражене идеологије, па су дотадашња одсуства постала централне теме историографије, белетристике, и новинарства.

Животни пут једног од вођа Божићне Побуне, Крста Поповића, је интересантан примјер присуства и одсуства. Наиме, у зависности од временског период и од тога која државна формација је бивствовала на нашем простору, као и од карактеристика идеолошког профила владајућих режима, историјска нарација о Крсту Поповићу је или бивала укључена у званично сјећање, или бивала дјелимично „заборављена.” Паралелно са периодичним и идеолошки мотивисаним одсуствима из званичног друштвеног сјећања и уџбеника историје, Крсто Поповић је постао интегрални дио оралне историје, односно, алтернативног сјећања које је било маргинализовано. Поповић представља не само једну од контроверзнијих личности модерне историје Црне Горе, него су његов животни пут и избори које је правио временом постали епитомија црногорских подјела, манипулација, и емоцијама обојене политичке наивности.

Интересантно је пратити како се овај процес конструкције историјске нарације и дизајнирања одсуства, односно, спашавања онога што је било маргинализовано, одвијао током касних деведесетих година и почетком двадесет првог вијека. Крај деведесетих година је било вријеме када се у Црној Гори публиковало релативно доста историјског материјала који је анализиран у оквиру суверенистичког дискурса. У овом напору да се академски уоквири политички пројекат црногорске независности који је деценијама био маргинализован и потискиван у заборав, дотадашњи доминантни елементи друштвеног сјећања су потиснути у позадину. Ревизионизам у историји, као и дизајнирање колективног сјећања након Подгоричке Скупштине замијенио је истовјетан процес након 1945 године.¹⁴ Након „антибирокуратске револуције,” до тада потискивани дискурс црногорског српства је изнова заузео централну позицију на јавној сцени. Промјена политичког курса владајуће елите у Црној Гори након 1997 године је била тачка у којој је дотадашње одсуство суверенистичке нарације убрзо постало

¹⁴ За детаљнију анализу Подгоричке Скупштине види: Srđa Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, (West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 2008).

доминантни елемент званичног друштвеног сјећања. Дакле, један те исти процес се понављао у различитим временским периодима. Оно што се мијењало била је политичка клима и нивои насила који су пратили креирање нових одсуства. Модел је, међутим, остао непромијењен и, иако се о њима или није говорило или су бивала оспоравана у стручној и популарној литератури, чињеница је да су одсуства била интегрални дио друштвене свакодневице у Црној Гори. Она су била измјештена изван оквира званичног и формалног, али никада нијесу сасвим заборављена.

Идеја о „измјештању”, односно, о тишини која је „одјенута у ријечи” помаже да схватимо како друштвено заборављање функционише у великом броју случајева. Наше когнитивне мапе не могу лако да толеришу празнину и хаос, па потпуно брисање читавих периода/догађаја/личности из документације често (ако не увијек) проузрокује нелагодност или сумњичавост. Супротно овоме, понудити прихватљиву верзију прошлости, без обзира што се искључују неке централне компоненте, представља сигуран начин да се понуђена верзија не доведе у питање све до оног тренутка када се друштвена ситуација драстично не промијени. Када се ради о „заборављању” и „искључивању” из наратије оних активности које су биле морално и етички проблематичне, ова одсуства бивају више него надокнађена алтернативном и морално прихватљивом верзијом прошлости. Колико је прихватљива ова алтернативна верзија, и на који начин се она може одржати као доминантна зависи, чини се, од вјеродостојности презентације у односу на митове који су већ одавно прихваћени од стране заједнице, као и од способности да се елиминише свака критика алтернативне верзије. Примјер Аустрије је добра илустрација виталности алтернативне верзије прошлости. Интерпретације улоге Аустрије у Другом Свјетском Рату се свде на причу о жртви несретних историјских околности, и овај сегмент прошлости се анализира у оквирима виктимологије. Ова алтернативна верзија је била невјероватно успјешна упркос аферама каква је била она са Куртом Валдхајмом, на примјер. Заборављање нацистичке прошлости се добро уклопило у ширу наратију о пропасти империје, али се ово није могло десити без пристанка и сарадње спољашњег фактора: Совјетског Савеза и САД-а. Паралела може бити повучена и у случају Пољске и њеног непристајања да прихвати дио одговорности за Холокост.

Пост-1995 историјска наратија о „тангентуалној” улози Црне Горе у процесу распада некадашње СФРЈ коју налазимо у неким уџбеницима и појединим стручним анализама, као и друштвено сјећање које се овом наратијом покушава креирати (нова присуства и одсуства) може да послужи као добра илустрација „измјештања” и нуђења алтернативне верзије историјског сјећања. И у случају Црне Горе (као, уосталом и свих бивших република СФРЈ) сарадња спољашњег фактора је била неопходна, па се међународна заједница потрудила да легитимише дискурс жртве националистичке политике сјеверног сусједа, који је понуђен као алтернативна верзија новије црногорске историје. Видјети себе (колектив/нацију/државу) као жртву историје уопште, а посебно као жртву нациста, диктатора, националиста, или вјерских фанатика је веома снажна и привлачна идеја која, уз то, конзументу нуди привид сигурности и креира оквир постојања који не мора увијек да има много додирних тачака с реалношћу.

Препознавање чињенице да су одсуства веома често резултат измјештања представља добру полазну основу за анализу динамике друштвеног заборављања. Традиционална критичка анализа друштвене конструкције знања нам помаже да обиљежимо постојеће моделе памћења. Обиљежити детаље одређених наратија, као и генералну „структуру сензибилитета” у коју се те наратије уклапају, значајно помаже да схватимо како је могуће да неке од алтернативних верзија прошлости никада нијесу заживјеле.¹⁵ Оно што је важно имати на уму јесте да супротстављати се одсуству тако што ће се креирати и обогаћивати информациона база која ће говорити о том и таквом одсуству, представља само почетну фазу. Другим ријечима, овим се једино креира могућност промјене у оквиру колективног сјећања. Искориштавање те могућности представља тежи дио посла, пошто ре-креирање наратије

¹⁵ Термин „структура сензибилитета” (*structure of sensibility*) је позајмљен од Рејмонда Вилијамса. Његове идеје о култури су значајно утицале на формирање мојег видјења ове тематике. Види: Raymond Williams, *Culture and Society*, (London, Chatto and Windus, 1958); *The Long Revolution*, (London, Chatto and Windus, 1961); *The Country and the City*, (London, Chatto and Windus, 1973). Такође види: Paul Jones, *Raymond Williams's Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*, (London: Palgrave, 2004); J.E.T. Ethridge, *Raymond Williams: Making Connections*, (New York: Routledge, 1994).

на основу нових извора (информационе базе) мора задовољити најмање два критеријума. Прво, оно мора бити увјерљиво на емотивном и когнитивном нивоу. Друго, оно мора креирати потребу да се заједница сјећа онога чега се раније није сјећала. Овај посао је тежак не само зато што захтијева добро познавање и разумијевање коријена и историјата специфичног процеса заборављања, него зато што је оно што се конструише новом нарацијом мање стварно и мјерљиво него пређашње знање или његови физички маркери. Да би се оправдали нови начини сјећања, било на моралној, интелектуалној, или на емотивној основи, често се морају маргинализовати или потцијенити неке од веома важних културних вриједности и вјеровања. Наравно, креирање нових начина сјећања може бити (а често и јесте) експлицитно политичка активност. Политички мотивисани пројекти конструкције сјећања носе у себи одређене ризике. Ово је посебно очигледно у случајевима када су такви пројекти повезани са процесом рекреирања и развоја колективног идентитета. Један од значајних ризика јесте прочишћавање архива о пролим дешавањима и селекција конструктивних елемената алтернативне историјске нарације, као би се постигла што већа инспиративна вриједност нових реалности прошлости.

По свим овим линијама, многи од основних принципа који уређују живот заједнице могу бити доведени у питање. С обзиром да сјећање помаже да се одржи друштвени идентитет и поредак, борити се против заборавља често представља изазов и за поредак, и за успостављени друштвени идентитет. Ово су неки од разлога за значајан отпор чак и онда (или посебно онда) када је дозвољено да се нова „инфраструктура” сјећања конструише. Овдје је важно напоменути да друштвени заборав може бити, и често јесте, виђен као потребан и пожељан. Осим веома уопштене идеје да превелика брига за прошлост може бити контрапродуктивна за здравље колектива, постоје други специфичнији и културно конструисани принципи који заборав уоквиравају на позитиван начин. Раније поменута нарација о помирењу и европским интеграцијама у Црној Гори је одличан примјер овог позитивног виђења заборавља. Инсистирање на томе да се треба окренути будућности, а прошлост историзовати како не би представљала терет за друштвени напредак, представљају модел позитивне презентације заборавља, односно, промоције заборавља као врлине.

Идеја о томе да често треба да опростимо, али не и да заборавимо намах звучи као правило о томе како се треба односити према прошлости. Међутим, практичне примјене ове идеје често замагљују линију која раздваја опраштање од заборавља. Када је, као тек изабрани председник Чешке, Вацлав Хавел апеловао на своје суграђане да једни другима „не ископавају прљавштину” из прошлости, он је подржао овај апел морално утемељеним признањем да је и он одговоран за недјела комунистичког режима. Зарад друштвеног мира, тврдио је Хавел, људи треба да препознају сопствену одговорност и да, истовремено, опросте другима. У тадашњој ситуацији, Хавелов глас је представљао рационалност и моралност стопљене у легуру. Ипак, он је овим актом истовремено ућуткивао оне који су жељели да креирају детаљни документациони центар о догађањима из блиске прошлости.

Заборавити, али не и опростити је много присутнија стратегија у централној и источној Европи након пада Берлинског зида. Паралелно са широким и разнородним напорима да се од заборавља спасе сјећања ућуткана од старне режима, одвија се темељан и веома обиман посао на брисању очигледних трагова комунистичке прошлости из јавне сфере. Преименовање улица и тргова, па и читавих градова је неријетко значило враћање на оригиналне називе. Често је, међутим, то била прилика да се пост-1989 омрзнута симболика старог свијета замијени референцама из алтернативне историјске нарације. Сличан процес друштвеног инжињеринга заборавља се може пратити у многим земљама, од бивше Источне Њемачке, преко држава насталих распадом бивше СФРЈ. Црна Гора је, такође, интегрални дио овог процеса.

Имајући у виду брзину којом се највећи дио „инфраструктуре” сјећања мијења или сасвим уништава у земљама у транзицији, успјех овог подухвата још није потпуно осигуран. Да би друштвени заборав постао интегрални дио свакодневице одређеног колектива није довољно да са хоризонта нестану само најочигледнији трагови прошлости. Потребно је много више. Наравно, оно што се постигло је више него очигледно: постало је практично немогуће да се обиљежава прошлост која је сада измјештена. У овом погледу, напори у земљама централне, источне, и југоисточне Европе нијесу изузетни, већ потврђују универзалну функционалност модела конструкције колективног заборавља. Као

што се позив за сјећање често ослања на моралне принципе правде, тако се и позив на заборав често ослања на осјећај историјске коректности. Када се од нас тражи да се нечега не сјећамо, односно, да заборавимо, од нас се, у суштини, тражи да не поштујемо и не обиљежавамо одређени догађај, људе, или читаве историјске периоде. Оно што је обично у питању јесте да ли индивидуа, група, или покрет заслужују да буду запамћени. Заборавити идеолошки проблематичну прошлост је појава која се може детектовати широм свијета. Оно што је значајно јесте да, без обзира како их видимо у датом политичком тренутку, одсуства могу да оживе намах. Политички, идеолошки, али и шири културни фактори играју значајну улогу у овом процесу оживљавања, па се анализа процеса друштвеног заборава треба започети дешифровањем свих ових фактора.

Литература:

- Banjamin, Walter. *One way Street and Othert Stories*, превели на енглески Edmund Jephcott i Kingsley Shorter, (London: NLB, 1970)
- Butler, Thomas (urednik). *Memory: History, Culture and the Mind*, (Oxford & New York: Basil Blackwell, 1989)
- Ђирић, Александар. „Случај Сребреница: Злочинац без Казне,” Време, Бр. 996, Београд, 4. фебруар, 2010
- Connerton, Paul. *How Societies Remember*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)
- Чоловић, Иван. *Бордел Ратника: Фолклор, Политика и Рат*, Библиотека XX Век, (Београд, 1994)
- Davies, R.W. *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989)
- Davis, Fred. *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*, (New York: The Free Press, 1979)
- Dawidowicz, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981)
- Dienmstag, Joshua Foa. „The Pozsgay Affair: Historical Memory and Political Legitimacy,” u *History & Memory*, No. 8 (1996)
- Dimić, Ljubodrag. „Rat i Istoriografija,” u Darko Gavrilović (urednik), *The Shared History: The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia*, (Novi Sad, 2008)

- Dragnich, Alex. "Srebrenica: No Definitive Verdict Yet". *The South Slav Journal* (89/90): Autumn-Winter 2002, str. 23–29
- Emmert, Thomas A. *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, (Boulder, CO.: East European Monographs, 1990)
- Ethridge, J.E.T. *Raymond Williams: Making Connections*, (New York: Routledge, 1994)
- Fentres, James & Wickham, Chris. *Social Memory*, (Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell, 1992)
- Feuchtwang, Stephan. „Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations,” u S. Radstone i K. Hodgkin (urednici), *Regimes of Memory*, (London: Routledge, 2003)
- Friedlander, Saul. *Reflections on Nazism: An Essay on Kitsch and Death*, превео s francuskog Thomas Weyr (New York: Harper & Row, 1984)
- Гавриловић, Дарко. *Митови Национализма: Зачарани Круг Сукоба*, Центар за Историју, Демократију и Помирење, Факултет за Европске Правно - Политичке Студије, Сремска Каменица, (Нови Сад, 2009)
- Glenny, Misha. *The Balkans, 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, (London: Granta Books, 1999)
- Goldstein, Ivo. „Granica na Drini – Značenje i Razvoj Mitologema,” u zborniku radova *Historijski Mitovi na Balkanu*, (Sarajevo 2003)
- Грковић, Милица. *Снучи о Косову*, (Београд: Просвета/СКЗ, 1993)
- Huysen, Andreas. „Present, Past: Media, Politics, Amnesia,” u *Public Culture*, No. 12 (2000)
- Imamović, Mustafa. *Historija Bosnjaka*, (Sarajevo 1997)
- Imamović, Enver. *Korijeni Bosne i Bosanstva*, (Sarajevo 1995)
- Иванишевић, Миливоје. *Сребреница, Јул 1995 - У Трагању за Истином*, (Београд: Хришћанска Мисао, 2007)
- Jenkins, Keith. *Re-Thinking History*, (London, Routledge, 1991)
- Jones, Paul. *Raymond Williams's Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*, (London: Palgrave, 2004)
- Jordanova, Ludmila. *History in Practice*, (London: Arnold, 2000)
- Jovanović, Natalija. „Mitovi i Stereotipi u Gimnazijskim Udžbenicima Srpskog Društva 19. veka,” u Darko Gavrilović (urednik), *The Shared History: The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia*, (Novi Sad, 2008)
- Klemenčič, Matjaz. „Ustanovitev Slovenske Države – Davna Želja vseh Slovencev?” u zborniku *Mitsko in Stereotipno v Slovenskem Pogledu na Zgodovino*, (Ljubljana, 2006)
- Копривица, Веселко. *Све је Било Мета*, (Подгорица: Монитор, 2004)

- Korman, Gerd. „Silence in the American Textbooks,” *Yad Vashem Studies* VII (1970)
- Kurtz, Christopher. „Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk,” *u Philosphy & Public Affairs*, Br. 32 (2004)
- LeGoff, Jacques. *History and Memory*, превели на engleski Steven Rendall i Elizabeth Claman, (New York: Columbia University Press, 1992)
- „La memoire et l’oubli,” *Communications*, Br. 49 (Pariz: Seuil, 1989)
- Lowenthal, David. *The Past is a Foreign Country*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1985)
- Luković-Pjanović, Olga. *Serbs: the Most Ancient People*, (Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988.)
- Margalit, Avishai. *The Ethics of Memory*, (Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2003)
- Marling, Ann Karal i Wetenhall, John. *Iwo Jima: Monuments, Memories, and the American Hero*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991)
- Meier, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988)
- Miller, Judith. *One, by One, by One: Facing the Holocaust*, (New York: Simon & Schuster, 1990)
- Mirsky, Jonathan. „The Party’s Secrets,” *The New York Review* (25. mart, 1993)
- Митриновић, Чедомил. *Наши Муслимани*, (Београд, 1926)
- Muller, Jan-Werner (urednik). *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Nora, Pierr. „Memory and Counter-Memory,” *u Representations*, No. 26, прољеће, 1989
- Павловић, Коча. *Рат за Мир*, Документарни филм, (Подгорица: ИПГ ОБАЛА, 2004)
- Pavlović, Srđa. *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation fo the Common South Slavic State*, (West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 2008)
- Паунов, Бранко. (urednik), *Историја на Македонскиот Народ*, Том 1, (Скопје, 2000)
- Rabinbach, Anson i Zipes, Jack (urednici). *Germans & Jews Since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*, (New York: Holmes & Meier Publishers, 1986)
- Радић, Радивој. „Велесова Књига: Узбудљива Прича о Једном Фалсификату,” *Култура Полиса*, бр. 67, Нови Сад, 2007

- Радић, Радивој. *Срби пре Адама и После Њега: Историја Једне Злоупотребе – Слово Против „Новоромантичара,”* (Београд: Стубови Културе, 2005)
- Radić, Stjepan. *Živo Hrvatsko Pravo na Bosnu i Hercegovinu*, (Zagreb, 1908)
- Ramet, Sabrina P. *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of the Great Transformation*, (London: Duke University Press, 1991)
- Растодер, Шербо. *Јанусово Лице Историје: Одабрани Чланци и Расправе*, (Подгорица: Вијести, 2000)
- Ray, Larry. „Mourning, Melancholia and Violence,” *u Duncan Bell*, (urednik), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, (London: Pelgrave Macmillan, 2006)
- Samuel, Raphael. *Theatres of Memory*, (London: Verso, 1994)
- Samuel, Raphael & Thompson, Paul (urednici). *The Myths we Live By*, (London & New York: Routledge, 1990)
- Шћекиц, Драшко. *Сорабу: Историјски*, (Београд и Подгорица: Сфайрос/Тимор, 1994)
- Шварм, Филип. „Човјек који је Убио Сребреницу: Ратко Младић,” *Време*, Бр. 996. Београд, 4. фебруар, 2010.
- Trifković, Srđa. *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World*, (Regina: Regina Orthodox Press, 2002)
- Trifunović, Darko. *Report about Case Srebrenica*, (Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002)
- Vlajki, Emil. „Marš Smrti,” *Novi Reporter*, br. 192, decembar, 2006
- Vucinich, Wayne S. i Emmert Thomas A. (urednici). *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, (Minneapolis, Minn.: University of Minnesota, 1991)
- Williams, Raymond. *Culture and Society*, (London, Chatto & Windus, 1958)
- Williams, Raymond. *The Long Revolution*. (London, Chatto & Windus, 1961)
- Williams, Raymond. *The Country and the City*. (London, Chatto & Windus, 1973)
- White, Hayden. *Tropics of Discourse*, (New York: John Hopkins University Press, 1978)
- Živkovic, Marko. *Serbian Dreambook: National Imaginary and the End of Yugoslavia*, *Prihvaćeno za objavljivanje kod Northwestern University Press*, 2012

Summary: The author analyzes the tensed and sometimes problematic relationship between the collective and individual memory, on the one hand, and the discipline of history that we teach and study at universities, on the other. Adopting and applying theoretical frameworks and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies as well as the sub-discipline of mnemohistory, the author is defining the process of constructing and re-constructing collective memory and is elaborating on the categories of presence and absence within an official historical narrative. Furthermore, the concepts of „truth” and „memory” itself are treated as unstable and destabilizing. Since the past is always presented through the narrative, contesting it means struggling over the issue of representation. With this in mind, our understanding of the past has strategic, political, and ethical consequences for our present.